

КОНЦЕПТУАЛЬНЕ БАЧЕННЯ НАРОДУ В ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА ВАСИЛЯ СТУСА

У статті зроблено спробу з'ясувати, яким чином тема народу розвивалася у творчості Тараса Шевченка та Василя Стуса, як найвизначніших представників своїх епох, а також набула вияву концептуального бачення проблеми для обох авторів, вплинувши в такий спосіб на формування української літератури та збереження її традицій для наступних поколінь.

Ключові слова: народ; бачення; тема; лексема; поняття; образ; українська література; романтизм; стиль.

Лексема "народ" і її парадигматичний ряд є одними з найуживаніших понять у шевченкознавстві. Кількість змістових наповнень цієї лексеми, контекстів, ідеологічних маніпуляцій і використання її як інструменту впливу в сучасній "інформаційній війні" досягла глобальних масштабів. "Народ", "народний", "народність", "народник", "народовець" тощо – і є тією незмінною парадигматичною лінією, що з часів виникнення шевченкознавства постійно супроводжувала ім'я поета в контексті історії української літератури.

Однак, якщо спочатку (у часи Шевченка) парадигма лексеми "народ" сприяла формуванню та вирішенню питань, пов'язаних із проблемами сучасників Т. Шевченка, а такий термін, як "народність" був фактично визначальним у ХІХ столітті, "зокрема в добу романтизму, коли народність несла не тільки ідеологічну функцію становлення національної свідомості, а й естетичну, що полягала в переході літератури на народну мову і фольклорну поетику" [11, с. 440], то вже у ХХ столітті "вульгарно-соціологічне вивчення" [12, с. 959] його поетичної та прозової спадщини (наприклад, праця Є. Шаблійовського "Народ і слово Шевченка" (1968) [10] спричинило поступове зникнення вищезгаданих понять із галузі шевченкознавства. Так, "з огляду на заідеологізованість і розмитість терміна частина українських літературознавців після занепаду соцреалістичного канону поставила питання про відмову від терміна народність" [11, с. 440], як одного із центральних понять, які охоплює тема "народ".

З огляду на історію питання, важливо встановити, яким чином лексема "народ" потрапила до активного вжитку в українській мові та літературі, створеній цією мовою, де безпосередньо велику роль відіграв Т. Шевченко. Та, коли ми наважуємося на спробу відшукати корінь проблеми, натрапляємо на той факт, що в творчості поета

лексема "народ" вживалася не часто. Олег Ільницький та Юрій Гавриш (редактори й укладачі чотиритомника "Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка") встановили, що словоформу "народ" вжито в поезіях Шевченка дев'ять разів, "народа" – один, "народом" – п'ять, "народу" – три, "народній" – один [3, с. 1090]. Укладачі словника мови Шевченка зафіксували тридцять випадків уживання лексеми "народ" в творчості Т. Шевченка взагалі [7, с. 448], та окремо визначили словоформу "народний", що за їхніми спостереженнями чотири рази вживається у творах Шевченка [7, с. 448]. Як бачимо, у лексиці поета таке популярне наприкінці ХІХ і в ХХ століттях слово "народ" не набуло широкого вжитку. Але, можемо припустити, що саме завдяки творчим пошукам і роботою над власним стилем, Т. Шевченко сприяв проникненню цього поняття у суспільне та політичне життя своєї епохи та наступних поколінь.

За великим тлумачним словником сучасної української мови, народ – це: "1. Населення держави, жителі країни. 2. Форма національної та етичної єдності (нація, народність, іноді плем'я). 3. Тільки одн. Взагалі люди, переважно у великій кількості. // Певна кількість людей, які мають що-небудь спільне (у поведінці або зовнішньому вигляді) [1, с. 578]. "Народність, – за В. Т. Буселом, – історична форма спільності людей, що утворюється з племен, передусе нації та виникає в процесі розкладу первісно-общинного ладу й формування класового суспільства. Ґрунтується на спільності мови, території, економічних зв'язків, культури" [1, с. 578].

В етимологічно-семантичному словнику української мови, за редакцією І. Огієнка, поняття народ розтлумачене як "спільнота, яка охоплює собою всіх людей того самого етнічного походження, з'єднаних спільною історією, спільною мовою, своєю етнічною культурою й спільною волею свого життєвого самоутвердження та збереження своєї етнічної ідентичності" [4, с. 218–219]. Ба більше, Митрополит Іларіон здійснює ґрунтовну розвідку в історію виникнення цього поняття в сучасній українській мові та зазначає наступне: "Слово "народ" – загальнослов'янське; старослов'янське "narodъ"; болгар., серб. і рос. "народ"; чеське národ; польське naród. Про походження слова "народ" перший у нас інформував Памва Беринда (у своєму Лексиконі 1627 р.). Тому що старослов. слово "народъ" складається з двох компонентів "на" + "родъ", і тому що "родъ" (звідси "рід") Беринда вважає за п о к о л і н н я (генерацію), то з цього він зробив такий висновок, що, як це пише він у Лексиконі, "Народ – (це) поколѣньє "; цебто він твердить, що перше значення слова "народ" було 'покоління'. А теперішнє значення "народ" він вияснює (в Лексиконі) так: "Народъ, языкъ – людъ"" [4, с. 219].

Повертаючись до трактування поняття народ у Шевченка слід звернути увагу, що Шевченко єдиний зі своєї епохи, хто наближається до цієї проблеми і визначає її як опорний момент у своєму баченні історії України, явищ сучасності, політики. Бо ні в кого з його сучасників немає такої широкої та різнопланової концепції бачення народу. Навіть у його найближчих ідейних побратимів – П. Куліша та М. Костомарова. І наразі ця проблема є однією із тих, які ще потребують детального та ґрунтовного вивчення.

Наступний визначальний момент у тому, яким чином творчість Шевченка стає імпульсом для виникнення народництва в ХІХ столітті. Напевно, й не могло бути інакше, якщо враховувати й історичний контекст змістового наповнення та функціонування поняття "народ" у часи Шевченка. "Коли Україна довгий час була під займанщиною сусідніх народів, і вищі суспільні верстви нашого народу були засимільовні окупантами, то з укр. народу загалом залишилося в нас тільки селянство. Таким чином слово "наród" асоціювалося було в нас із селянством, і воно стало синонімом слова "селянство", звідси й прикметник "народній" змінив своє перше значення ('національний') на 'селянський'. А тих наших інтелігентів у другій половині ХІХ ст., які йшли між селян ("йшли в народ"), щоб підвищувати рівень їхньої суспільної свідомості, назвали "народниками" (з російського "наро́дники", чит. "народнікі", – цебто популісти, і з польського – "хлопомани") [4, с. 220].

Іще одна важлива заувага, що стосується виникнення руху народництва в Україні, передбачає висвітлення історії розвитку та функціонування цього поняття на західних землях. Звернемося знову до спостережень Івана Огієнка, який, у свою чергу, зазначає: "укр. патріотична інтелігенція в Галичині в ХІХ ст. (під австрійською займанщиною) заступила укр. слово "народник" терміном "нароdoвeць" (з польського "narodowiec" – 'націонал') і утворила з нього прикметника "нароdoвeцький". В укр. мові в Галичині слово "народній" завжди означало 'національний' – упротивень до значення слова "народній" на Наддніпрянщині, де воно ще в ХІХ ст. почало виражати ідею 'популістичний', по-польському 'ludowy'. У поляків вираз "Polska ludowa" означає польську популістичну державу" – упротивень до виразу "Polskie państwo narodowe", що означає польську національну державу [4, с. 220–221]. Але, якщо спробувати пояснити відмінності між поняттями "народ", "народність", "народник" для Західного світу, можуть виникнути труднощі. Оскільки "народ" латинською мовою перекладається як *populus*, а похідні від нього поняття "популізм" та "популістичний" в науці Західного світу. (Популізм (лат. *populosis* – народ) – політика або риторика, яка апелює до простих народних мас, їхніх надій, страхів, незадоволення життям, і ґрунтується на протиставленні

інтересів широких мас населення інтересам еліти. В англomовній літературі термін переважно використовується як відповідник українського поняття "народництво" (і англійською мовою "народництво" переважно перекладається як "populism"), і далеко не завжди має негативні конотації" [6]. Як бачимо, в українському світі ситуація із трактуваннями вищезгаданих понять суттєво відрізнялася, як у XIX столітті, так і сьогодні.

Про місце польського впливу в формуванні парадигми концепту "народ" зазначає й Роксана Харчук: "У Росії чи не вперше слово народність як синонім до поняття "нація" вжив кн. П. В'яземський у листі до О.Тургенєва від 22 листоп. 1819: "Чому ж не перекласти *nationalité* – народність? Поляки ж сказали *narodowość*!.. Слово, якщо воно потрібне, укорениться" (див.: Остафьевский архив кн. Вяземских. СПб, 1899. Т.1. С.357). Згодом слово народність використав міністр народної освіти граф С. С. Уваров у циркулярі від 21 берез. 1833, де стверджувалося, що народна освіта в Росії має провадитися в дусі православ'я, самодержавства й народності. Саме ця формула стала основою ідеології Російської імперії 19 ст., що її прийнято називати "теорією офіційної народності" [11, с. 434].

Відомий ще з XIX століття вислів Т. Шевченка: "Я по плоті і по духу син і рідний брат нашого безталанного народу" [14, с. 190] свідчить про те, що модель походження поета чіткого визначала його бачення проблеми й історичного контексту, які безпосередньо впливали на духовний розвиток його співвітчизників. Людмила Задорожна щодо цього зазначає: "Т. Шевченко, на відміну від пересічної людини не тільки свого, але й нашого часу, чітко усвідомлював суть відмінності між поняттями "народ" і "нація". <...> Т. Шевченко пристрасно бажав, щоб народ опанував і шанував історичну пам'ять – як скрижалі, володіння якими відкриває перед народом найцінніше: свободу, що її народ здатний сягнути завдяки своєму вільному волевиявленню. Саме тому власну творчість, наголошував Т. Шевченко, він мислить не як творчість "про Матрьошу і Парашу", тобто не як вирішення "легких" тем, а як можливість виявити те, що найбільш цінне для народу: здобутки його історії, в якій – суть національної гідності й тривання народу. Історію поет протиставляє хаосу, що постає як втрата критеріїв, що за ними відрізняють добро і зло" [5, с. 14–15].

На підтвердження того, що Шевченко у своїй творчості тлумачив народ не просто як велику кількість людей, а представників української нації, у поемі "Гайдамаки" знаходимо наступні рядки: "Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають" [13, с. 150].

За І.Дзюбою у Т.Шевченка "народ уявляється джерелом духовної сили, правди, носієм моральності та звичаєвості. А під народом розуміється селянство і міщанство, оскільки вищі класи в більшості слов'ян були денационалізовані (русифіковані, германізовані, мадяризовані) [2, с. 134].

"Поет гаразд усвідомлював, бачив, що історичні рухи піднімають, перетворюють і змінюють кожну окремо взятую людину, відповідно й зміна окремої індивідуальності впливає на зміну цілого народу. А оскільки велика мета породжує великі вчинки, – саме тому в історичному полі України постають її кращі сини: Тарас Трясило, Іван Підкова, Максим Залізняк, Іван Гонта. <...> Так формується у творчості митця збірний образ поводитирів народу, здатних не лише втілити певні етапи історії України, але й, тим самим явити неперервність, тяглість у існуванні народу" [5, с. 17].

Що ж до бачення народу в творчості Василя Стуса, то, знаючи та враховуючи досвід Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, автор, фактично, намагався відшукувати відповіді на ті ж питання, що й Шевченко. Однак, варто зважати на різницю історичних контекстів. Якщо у Т.Шевченка ми бачимо образи героїв, які намагаються звільнитися від самодержавної влади Російської імперії XIX століття, то у Стуса такий ліричний герой, як правило, зливається з голосом та особою автора, який наодинці протистоїть нищівній державній системі СРСР. Щодо цього Дмитро Стус писав про батька наступне: "Він долучався до високої трагедії українського народу XX століття, що примушувала відчувати себе одним із останніх воїнів, від постави якого у час поразки чи перемоги залежить, якою буде пам'ять про людей твого народу" [8, с. 264].

Пояснити такі особливості творчої індивідуальності В.Стуса досить просто у зв'язку з біографією поета і постійним тиском на нього служителів КДБ (йдеться про ситуацію слідства та ув'язнення поета у 1972 році). Ліричний герой В.Стуса звик покладатися лише на себе й усі проблеми, які спіткали його народ на певному етапі історичного тривання, намагається вирішити самотужки: "Господи, гніву пречистого / прошу – не май за зле. / Де не стоятиму – вистою. / Спасибі за те, що мале / людське життя, хоч надію / довжу його в віки. / Думою тугу розвіюю, / щоб був я завжди такий, / яким мене мати вродила / і благословила в світи. / І добре, що не зуміла / мене од біди вберегти" [9, с. 62].

Або ж у вірші: "Яка нестерпна рідна чужина, / цей погар раю, храм, зазналий скверни! / Ти повернувся, але край – не верне: / йому за трумну п'їтьма кам'яна. / Як тяжко нагодитись і піти, / тамуючи скупі сльози образи, / радійте, лицеміри й богомази, що рідний край – то царство німоти. / Та сам я єсм! І є грудний мій біль,

/ і є сльоза, що наскрізь пропікає / камінний мур, де квітка процвітає / в три скрики барв, три скрики божевіль!" [9, с. 20].

Наголошуючи на тому, що "рідний край – то царство німоти", В. Стус виводить авторську концепцію бачення народу, яку яскраво відображено у вірші "Гойдається вечора зламана віть...", який відомо називають квінтесенцією творчості поета: "Це довге кружляння – над світом і під / кошлатими хмарами, під багряними / торосами замірів. Господи, з ними / нехай порідниться наvernений рід / отой, що принишк попід товщею неб – / залізних, із пластику, шкла і бетону" [9, с. 8].

Отже, якщо у Т. Шевченка бачення народу виражається досить чітко в образах активних учасників його епохи, таких, як герої поеми "Гайдамаки", то в поезії В. Стуса народ втрачає голос і навіть не наважується протистояти режимові, який усіма силами намагався його перетворювати на бездержавну націю. Обидва поети виводять своє бачення чітко та послідовно, однак дане дослідження є лише спробою поставити питання про концептуальне бачення народу в творчості Т. Шевченка та В. Стуса, що стане предметом наступних наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпін'я : ВТФ "Перун", 2004. – 1440 с.
2. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – 2-ге вид., доопрац. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 718 с.
3. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. / О. Ільницький, Ю. Гавриш (упор.). – Том 2. – Едмонтон-Торонто (Канада), 2001.
4. Митрополит Іларіон. Етимологічносемантичний словник української мови: у 4 т. Т. 3. М. О / Іларіон (митрополит); За ред. Ю. Мулика-Луцика; Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег: Тво "Волинь", 1988. – 415 с.
5. "Орю свій переліг... та сю слово": Шевченківська моногр. / Л. М. Задорожна, Ю. Б. Дядищева-Росовецька, С. В. Задорожна [та ін.]. – К.: Логос, 2012. – 514 с.
6. Популізм. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/популізм>
7. Словник мови Шевченка: В двох томах / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол.: В. С. Ващенко (відповід. ред.) та ін. – К.: Наук. думка. — 1964. – Т. 1: А — Н / Ред. тома: Т. К. Черторизька. — 1964. — 484 с.
8. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. 3-тє видання. – К.: Дух і літера. 2015. – 384 с. з іл. (Сер. "Бібліотека спротиву, бібліотека надії").
9. Стус В. Зібрання творів: У 12 т./ Редкол.: Д. Стус (голова) та ін. – К.: Факт, 2009 (Бібліотека журналу "Київська Русь"). Том п'ятий: Палімпсести (Найповніший незавершений корпус). – 768 с.
10. Шаблійовський Є. Народ і слово Шевченка. К.: Видавництво Академії Наук Української РСР. К., 1961. – 535 с.
11. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т.4: М–Па / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2013. – 808 с.
12. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т.5: Пе–С / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, редкол.: М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2015. – 1040 с.
13. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т.1: Поезія 1837-1847. – 784 с.
14. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т.6. – 628 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.16

Гузій О.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ВИДЕНИЕ НАРОДА В ТВОРЧЕСТВЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО И ВАСИЛИЯ СТУСА

В статье сделано попытку выяснить, каким образом тема народа развивалась в творчестве Тараса Шевченко и Василия Стуса, как виднейших представителей своих эпох, а также приобрела проявления концептуального понимания проблемы для обоих авторов, повлияв таким образом на формирование украинской литературы и сохранение ее традиций для следующих поколений.

Ключевые слова: народ; понимание; тема; лексема; понятие; образ; украинская литература; романтизм; стиль.

Huzii O.

CONCEPTUAL VISION OF PEOPLE IN THE WORKS OF TARAS SHEVCHENKO AND VASYL STUS

This article attempts to find out how the theme of people was developed in the works of Taras Shevchenko and Vasyl Stus – the most outstanding representatives of their time, and gained the conceptual vision expression for both authors, thus affecting the formation of the Ukrainian literature and the preservation of traditions for future generations and for modernity.

Key words: people; vision; theme; token; concept; image; the Ukrainian literature; romanticism; style.

УДК 821.161.2–2:82–5'01 Т. Шевченко

*Сивець Тетяна, аспірант,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ТВОРЧОСТІ У ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА В ПРОПОВІДНИЦЬКОМУ ДИСКУРСІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті досліджується структура базових концептів, які утворюють концептуальну модель творчості у двох різних ментальних картинах світу. За основу для компаративного концептуального аналізу середньовічної платформи взято творчість Якова Мниха, Кліма Смолятича та Володимира Мономаха, а романтичної, відповідно, – триптих Тараса Шевченка "Доля", "Муза", "Слава".

Ключові слова: дискурс; концепт; концептуальна модель; ментальна картина світу; середньовічний світогляд; романтичний світогляд.

У межах певної естетичної платформи та історичних умов завжди існувало поняття канону і авторської інтерпретації. По суті, це проблема традиції та новаторства на будь-якому синхронічному зрізі історико-культурної доби. Те, що література Київської Русі окреслювала поняття канону як данину визначальним християнським концептам та суворим дотриманням жанрових характеристик, лише підтверджує факт циклічної актуалізації проблеми. Відтак, постає питання: чому певна історико-літературна